

Alman Kaynaklarına Göre Van'daki Ermeni Olayları (1915)

Zafer Atar*

Özet

Ermenilerin Van'daki ilk isyan hareketleri 1895-1896 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu teşebbüsten istediği sonucu alamayan Ermeniler, 1915 yılında ikinci kez isyan etmişlerdir. Literatüre "II. Van İsyanı" olarak geçen bu olaylar, sonuçları itibarıyla en önemli Ermeni isyanı olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada, Almanya'nın Ermeni meselesine yaklaşımı ile 1915 yılında Van'da cereyan eden olaylar, Alman kaynakları kullanılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Van İsyanı, Osmanlı Devleti, Almanya, Ermeni Meselesi, Rusya.

Giriş

Ermeni olaylarının ortaya çıkmaya başladığı yıllardan, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan süreçte, Türkiye'deki Alman nüfusu herkesçe bilinmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de bulunan birçok Alman, Anadolu coğrafyasının hemen hemen her yerinde vuku bulan Ermeni olaylarını ve akabinde gerçekleşen Ermeni tehcirini yakinen müşahede etme fırsatını bul-

muştur. Bu nedenle bahsi geçen döneme ait Alman arşiv belgeleri, konsolosluk çalışanları tarafından hazırlanan raporlar, Alman gazetelerine yansıyan haberler ve hatıratlarda yer alan bilgiler, Birinci Dünya Savaşı esnasında cereyan eden olayların aydınlanmasına ışık tutacak mahiyettedir.

1. Alman Kaynaklarına Göre Ermeni Meselesinde Batılı Devletlerin Rolü¹

Almanların "Ermeni Meselesi"ne yaklaşımını ele alırken, 1915'e kadar olan dönemi, tehcir kararının alınıp uygulamaya konulduğu dönem olan savaş yıllarını (1915-1918) ve savaş sonrası dönemi ayrı ayrı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira Alman kaynakları incelendiğinde özellikle savaş sonrası yani 1918 yılından sonra Almanya'nın Ermeni politikasının neredeyse tamamen değiştiği görülmektedir. Şöyle ki, Almanya tehcire kadar olan süreçte, özellikle İngiltere ve Rusya'nın Ermeni meselesine yaklaşımından oldukça rahatsızlık duymuştur. Bundan dolayıdır ki Bismark, İngiltere ve Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ni, Ermeni politikası konusunda desteklemiştir. Tehcir kararının alınmasıyla birlikte ise, Almanya'nın mümkün olduğunca tarafsız kalmaya gayret sarf ettiği görülmektedir. Ancak buna rağmen, diğer batılı devletler tarafından "sözde Ermeni soykırımının" mesullerinden biri olarak gösterilen Almanya, savaş sonrası dönemde kendini aklamaya çalışmıştır².

Bu bağlamda, tehcir kararının alındığı 1915 yılına kadarki Alman kaynakları incelendiğinde, "Ermeni Meselesi" adıyla zuhur eden hadiselerin müsebbipleri, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer batılı

(*) Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü-MANİSA.

(1) Çalışmanın ortaya çıkmasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Ramazan Çalık'a teşekkür ederim.
(2) Ramazan Çalık-Zafer Atar, "Johannes Lepsius'un Şekillendirdiği Almanya'nın Ermeni Politikası", Türk Yurdu, Ankara, Mayıs 2006, s. 90-98; Ayrıca Bkz. Ramazan Çalık, Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları, Ankara 2000; H. Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde II. Wilhelm Almanya'sının Ermeni Meselesine Yaklaşımı", Türk Yurdu, Ankara, Mayıs 2006, s. 82-89.

devletler olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz Almanların elinde, kendilerini bu tarz düşünceye sevk edecek birçok bilgi ve belge mevcuttur. Örneğin bu bilgi ve belgelerden hareketle Adolf Grabowsky, “Die armenische Frage” (Ermeni Meselesi) adlı eserinde konuya ilişkin şu cümlelere yer vermektedir; “Türkiye’yi tehdit eden meseleler arasında, Ermeni sorunu gibi tehlikeli olan başka sorun mevcut olmadı. Aslında Ermeni sorunu, Rus sorunundan başka bir şey değildir; Türkiye için Rusya’dan daha büyük düşman yoktur. Rusya, Romanya ve Bulgaristan üzerinden İstanbul’a ulaşamayınca geriye sadece Ermenistan üzerinden ulaşmak kaldı”³ demektedir.

Bu minvalde bir başka bilgiyi de bizlere Alman yazar Carl Bratter aktarmaktadır. Bratter, “Ermeniler, İngiltere ve Rusya tarafından ayaklanmaya ve ihanete teşvik edildiler. Onlara, çok sayıda silah ve patlayıcı verildi. Hükümet tarafından alınan tedbirlerle Ermenilerin ihtilal hareketleri bastırıldı. Ancak bu tedbirler, hiçbir zaman bütün Ermenilere karşı alınmamıştır. Tedbirler, savaş alanına yakın ve savaşa etki eden bölgelerde huzursuzluk çıkarıcılar için yapılmıştır. Osmanlı Devleti, kendi ülkesinin güvenliği için bu tedbirleri almak zorundaydı. Belgeler, Paris, Londra ve Tiflis’te bulunan ihtilalci komitelerin İngiliz, Rus ve Fransız desteğini aldığını göstermektedir. Ermenilerin, binlerce Rus silahına sahip olduğu bilinmektedir. Ermeni sorunu bir İngiliz ürünüdür. İngilizler ne isterlerse onu bir senaryo haline getirip oynatabilme yeteneğine sahiptirler. Ermeni katliamından bahsedildiği zaman, sadece Türklerin Ermenilere karşı yaptığı katliamdan bahsedilmektedir. Ama Ermenilerin, Türklere katliamından ne İngilizler ne de İsveçliler bahsetmişlerdir”⁴ demektedir.

Bu tür örnekleri daha da çoğaltmak mümkün olmakla birlikte, yukarıda da ifade edildiği üzere Grabowsky ve Bratter, “Ermeni Sorunu”nun kökenlerini Rusya ve İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne yönelik politikalarında aramak gerektiğini belirtmişlerdir. Alman arşiv belgeleri de aynı hususa dikkat çekmektedir. Nitekim 18 Eylül 1916 tarihinde Almanya’nın İstanbul elçiliğinden Met-

ternick imzasıyla gönderilen raporda özetle, “Rusların Ermenileri, Türklere karşı kıskırttığı ve onlara isyan için para ile silah dağıttığı” ifade edilmektedir. Raporun devamında, “Ermenileri sadece Rusların değil, aynı zamanda diğer itilaf devletlerinin de isyana teşvik ederek, Türk silahlı kuvvetlerini içerdeki ayaklanmayla meşgul etmeyi hedefledikleri”⁵ belirtilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaklaşık 8 ay kadar Anadolu’da bulunan ve buradaki izlenimlerini Alman Dışişleri Bakanlığı’na rapor eden elçilik görevlisi Kühlmann, Doğu Anadolu bölgesini kastederek, “Ermeni ve Kürtlerin oturduğu bölgelerde başlayan bazı huzursuzluklarda, Ermenilerin suçu bulunmaktadır. Ruslar, Ermenilere bir takım vaatlerde bulunmak suretiyle onları isyana teşvik etti. Devamında ise karşılıklı misillemeler söz konusu oldu. Sekiz aylık Türkiye’deki görevim esnasında hazırladığım raporlarda belirttiğim gibi, Türkiye’deki Alman memurlar, olayların önüne geçebilmek için imkânları dâhilinde her şeyi yaptılar. Bununla birlikte bölgeden gelen “katliam” haberleri tamamen İngiliz politikasının bir ürünüdür. Bu türden haberler vasıtasıyla tarafsız ülkelerde kamuoyu oluşturulmaktadır. İngilizler, sözde Ermeni katliamı haberlerinde olduğu gibi, sansasyonel haberlerle düşmanından öç almada ve kamuoyunu kendi hatalarından uzak tutmada çok tecrübelidirler. İngilizlerin bu siyaseti, bir gün bir yerde mutlaka sekteye uğrayacaktır. Ermeni katliamı haberlerinden dolayı bugün Hollanda’da, Türklere ve Almanlara karşı tepkiler gittikçe artmaktadır. Dolayısıyla bu durum İngilizlerin menfaatleri doğrultusunda, Almanya’nın politikalarına ciddi anlamda zarar vermektedir”⁶ demiştir.

Dönemin basınında da Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Rus ve İngiliz etki-

(3) Adolf Grabowsky, “Die armenische Frage”, Zeitschrift für Politik, VIII. Bd., Heft 4, Hrsg. Richard Schmidt und Adolf Grabowsky, Berlin, 1941, s. 699

(4) Geniş bilgi için bkz: Carl Bratter, Die armenische Frage, Concordia Deutsche Verlags-Anstalt, Berlin, 1915 s. 4–22.

(5) İstanbul Alman Elçiliğinden Metternick’in gönderdiği 18 Eylül 1916 tarih ve 567 nolu rapor, Politisches Archiv des Auswärtigen Amt. (Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Berlin-bundan sonra PA AA. kısaltmasıyla verilecektir), 1 A Armenien, Türkei 183, R. 14093, Bd. 44-45.

(6) Almanya’nın Hollanda elçiliğinden gelen 14 Ekim 1915 tarihli yazı, PA AA. Türkei 183, Armenien 14088, Bd. 39, f. Bd. 40, Nr 7131.

sine dair bir takım haberlere rastlanılmaktadır. Örneğin 10 Ekim 1915 tarihli Kölnische Zeitung gazetesi, Ermenilerin Türkleri arka- larından vurduğunu, isyanın finansmanının Ruslar ve İngilizler tarafından sağlandığını yazmaktadır. Anadolu'da başlayan Ermeni ayaklanmaları karşısında Türklerin kendilerini savunmak zorunda kaldığı ifadelerinin de yer aldığı haberin devamında *"Bizim gibi Türkiye'nin de ölüm kalım mücadelesi verdiği bir savaşta Ermenilerin haince ayaklanması, Türklerin savaş düzenine ağır bir darbe vurdu ve büyük zarar verdi. Eğer Ermeni isyanları ortaya çıkmasaydı, Türkler için diğer cephelerdeki durum daha farklı olurdu. Belki de bu, Anadolu'da her şeyin farklı gelişmesini sağlardı. Fakat bu olaylarda suçlu kim? Şüphesiz Ermeni ayaklanmalarına sebep olan İngiliz ve Rus altınlarıdır"*⁷ denilmektedir.

12 Ekim 1915 tarihli Frankfurter Zeitung gazetesi ise, Anadolu'da isyana kalkışan Ermenilere karşı Türklerin şiddetle karşılık verdiği ve Almanlarında Türkleri desteklemek suretiyle suça ortak oldukları yönünde Amerikan propagandasına karşılık, asıl suçlunun Almanlar olmadığını, bilakis Ermenileri Türkiye'de ayaklanmaya sevk eden, para veren ve tahriklere sebep olan İtilaf Devletlerinin suçlu olduğu belirtilmiştir⁸. Aynı şekilde Eylül 1915'de Londra'da yayınlanan "Daily Chronicle" Ermenistan'ın İtilaf Devletlerinin yedinci müttefiki olduğunu yazmıştır. Bununla birlikte Daily Chronicle, *"Türklerin sert tedbirler almasında suçlu, ihtilalci Ermenilerin kendileridir"* ifadesini kullanmış ve *"suç ortağı Almanlar değil, bilakis İngiliz, Rus ve Fransızlardır"*⁹ demiştir.

Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki isyan hareketleri aslında uzun yıllardan beri süregelen bir politikanın neticesidir. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Ermenilerin yardımıyla yıkmayı hedefliyorlardı. Nitekim İngiliz Lordlar Kamarası'nda konuya ilişkin yapılan görüşme-

lerde, Lord Cromer bu savaşın hedeflerinden birinin *"Türk boyunduruğundan Ermenileri kurtarmak"* olduğunu açıklamıştır. Diğer taraftan Avrupa basını da Ermeni meselesini, haçlı seferleri ile ilişkilendirerek, Osmanlı Devleti üzerine yapılacak yeni bir haçlı seferinin insanlık, Hıristiyanlık ve Avrupa medeniyeti adına sevinç verici bir gelişme olduğunu kaydetmişlerdir¹⁰.

Öyle anlaşılıyor ki, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere bazı batılı devletlerin hadiseye yaklaşımı, haçlı seferleri mantığında gelişmiştir. Nitekim Alman gazeteci-yazar Hans Barth'ın görüşleri de bu tezi doğrulamaktadır. Zira Hans Barth, *"Türke, Wehre Dich"* adlı eserinde Ermeni meselesini, *"sekizinci haçlı seferi"* başlığı altında ele almıştır. Barth bu bölümde, Batı emperyalizminin Anadolu'daki menfaatleri doğrultusunda, Ermenileri aracı olarak kullanmalarını detaylı olarak anlatmaktadır. Ayrıca Ermenilerin isyan etmek ve terör faaliyetlerinde bulunmak üzere örgütlenmelerini bu bölümde ele almaktadır. Barth, Ermeni meselesinin ortaya çıkışından itibaren Batılı devletlerin bu mesele yaklaşımını *"haçlı seferi"* olarak nitelendirmektedir. Yazar eserinde soru-cevap metoduyla Ermeni meselesini çok güzel bir şekilde özetlemiştir. Soru gayet açıktır, *"Ermeni toplumu, geniş bölgelere dağılmış, küçük bir azınlıktan, Türk Devleti'nin ortasında özel bir devlet kurma gibi akla durgunluk veren bir fikre saplanma hakkını kimden aldı?"*. Cevap ise aslında meselenin tam manasıyla özeti mahiyetindedir. Barth kendisine sorduğu bu soruyu şu şekilde cevaplamıştır; *"... (Ermeniler) Batıların senaryosunu yazdığı bir komedide oynamak istediler. Böylece başlayan oyuna Ermenilerin çoğu katılmak zorunda kaldı... Fakat oynanan komediden daha sonra bir trajedi ortaya çıktı. Çünkü mert Osmanlı kendi ev*

(7) Kölnische Zeitung, 10 Ekim 1915; Ramazan Çalık, "Almanların Ermeni Olaylarına Bakışı", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, Cilt I, Ankara, 2003, s.109.

(8) Wochenblatt der Frankfurter Zeitung, 12 Oktober 1915.

(9) PA AA, Armenien, Türkei 183, R. 14089, Bd. 40-41.

(10) Rifat Mansur, Das Geheimnis der Ermordung Talaat Paschas. Ein Schlüssel für das englische Propagandasystem, Berlin, 1921, s. 66-67

sabipliği hakkını kullanarak oyunbozana gerekli dersi verdi... Bu ders sözde hümanizm açısından üzücü fakat tarihi Nemesis açısından haklı ve Ermenilerce çok hak edilmişti”¹¹.

2. Rus Ordusunda Gönüllü Ermeniler

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına iştirakiyle birlikte, Batılı bazı kesimler “yeni bir haçlı seferi” söylemini gündemlerine taşımışlardır. Böylelikle haçlı seferleri ile Ermeni sorunu özdeşleştirilmiş ve bu bağlamda, “Türklerin boyunduruğundan kurtarılmayı bekleyen Ermeniler”! adına, savaş sonrası için bir senaryo kurgulanmıştır. Şüphesiz bu senaryonun hayata geçirilmesinin yegâne unsuru ise Ermenilerdir. Doğu Anadolu bölgesinin bir kısmını da kapsayacak şekilde Kafkaslara kadar uzanan “bağımsız bir Ermenistan” vaadi karşılığında Ermenilere verilen görev, Anadolu coğrafyasında Osmanlı Devleti’ni zor duruma düşürebilecek her türlü eylem ve isyan faaliyeti ile başta Rus ordusu olmak üzere İtilaf devletlerinin saflarında Türklere karşı savaşmaktır.

Osmanlı hâkimiyeti altında, yüzyıllardır huzur içerisinde yaşamlarını sürdürmekte olan Ermeni milletinin tamamını bu senaryonun bir parçası olduğunu iddia etmek şüphesiz büyük haksızlık olur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’ne karşı fiiliyata geçirilen bu kurgunun bir parçası olan bazı Ermeniler, ya da diğer bir ifadeyle ayrılıkçı olarak nitelendirilebileceğimiz Ermeniler, kendilerine verilen görevi çok kısa bir süre içerisinde yerine getirmeye başlamışlardır.

Wolff’s Telegraphisches Büro tarafından yayınlanan bir haber aslında Ermenilerin kimlerle işbirliği içerisinde harekete geçtiklerini yeterince açıklamaktadır. Haberde, Hınçak ve Taşnak gibi komitelerin, zamanı geldiğinde Ermenileri topyekûn bir ayaklanmayı teşvik edeceklerinden, yıllardan beri temin edilen silahlarla Türklere karşı saldırıya geçerek, resmî bina ve kurumları bombala-

yacaklarından bahsetmektedir. Haberin devamında “...bu suretle katliam teşvik edilecek, Ermeni askerlerin firarı kolaylaşacak, tek kelimeyle Rusların zaferi hazırlanacak ve Rusların yardımıyla bağımsız Ermenistan’ı kurmak için yapılması gereken bütün faaliyetler benimse-necektir. Türklerin savaşa katılma kararından hemen sonra Ermeniler bunu, İtilâf Devletleriyle ortak mesele haline getirdiler ve bütün Ermenilerin, Ruslara mal ve canlarıyla destek vermelerini teşvik ettiler. İngiliz, Fransız ve Rus istibbarat elemanlarıyla diyalog içerisinde birçok olaya vesile oldular. 1915 Şubatında Türklere haftalarca çarpışan çeteler oluşturdular”¹² denilmektedir.

İtilaf devletleri ordularına, özellikle Rus ordusu saflarına katılan Ermeniler ise üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur. Artem Ohandjanian “Armenien, Der verschwiegene Völkermord” adlı eserinde, Rus ordusu saflarında yaklaşık 250.000 Ermeni asker ve subayın görev aldığını¹³ ifade etmektedir. Kendisi de bir Ermeni olan Nubar Paşa ise, bu rakamı 150.000¹⁴ olarak vermiştir¹⁵. Alman arşiv vesikalaları ise kesin bir rakam vermemekle birlikte, Rus ordusuna katılan Ermenilerden “on binlerce” olarak bahsetmektedir.

Örneğin Duma’da bir konuşma yapan Ermeni temsilci Papaizanow, “Rusya ve Fransa’da yaşayan binlerce Ermeni, İtilaf devletlerinin ordularına katıldılar. Bunu Osmanlı vatanında Ermeniler saygıyla karşılamaktadırlar. Ayrıca onlarda Ruslara bütün güçleriyle yardım edecekler. Rusya’ya duyulan inancın bir sonucu

- (11) Mustafa Çolak, “Müttefik Almanya İle İhtilaf: Ermeni Meselesi”, History Studies, Kasım 2013, Samsun, s.150-151. (http://www.historystudies.net/Makaleler/12989325_9-Mustafa%20C3%87%C3%A7oluk.pdf erişim tarihi 06.07.2014); Barth’in eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hans Barth, Türk Savun Kendini (Çeviren: Selçuk Ünlü), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- (12) Wolff’s Telegraphisches Büro’nun 7 Eylül 1916 tarihli haberi, 87. Jahrgang, Nr. 2507, Berlin; PA AA., 1A Türki 183, R. 14093, Bd. 44.
- (13) Artem Ohandjanian, Armenien, Der verschwiegene Völkermord, Wien-Köln-Graz 1989, s.84.
- (14) Emir Şekib Aslan, “Offener Brief an Herrn Lepsius”, Neuer Orient, Bd. VII, Heft 4, Berlin, 1920; Çalık, a.g.m., s. 108.
- (15) Farklı bir kaynaktan ise Bogos Nubar Paşa’nın bu rakamı 200.000 olarak verdiği görülmektedir. Bkz. Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorlu Göçü (1915-1917), Ankara, 2005, s. 26.

olarak on binlerce Ermeni, Anadolu'dan Rusya'ya geçmiştir¹⁶ cümlelerini sarf etmiştir. Rus ordusu saflarına katılmak üzere on binlerce Ermeninin, bölgeye geçişine dair Tiflis polis müdürünün ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. "Türkiye ve İran'dan Hıristiyan (Ermeni) göçü sona ermiyor. Çok sayıdaki Ermeni şehirde konaklama yeri aramaktadır"¹⁷.

Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan belge ve raporlar, İstanbul'da bulunan Alman elçiliğinin de, meseleyi yakından takip ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin Büyükelçi Wangenheim, 17 Haziran 1915 tarihli bir raporunda "Romanya'daki Ermeni Taşnak ve Hınçak dernekleri, Ermeni gönüllüleri, Rus ordusuna kazandırmak ve onları Rusya'ya göndermek için çaba göstermektedir. Taşnak derneği, direktifleri Cenevre merkezinden değil bilâkis, Tiflis'teki parti yöneticilerinden alıyordu. Yani Eçmiadzin Patrikliği, Rus hükümetiyle uyum içerisinde. Bu yılın Mart ayına kadar aralarında Türk vatandaşı Ermenilerin de bulunduğu 2.000 Ermeni gönüllü, bu derneklerin yardımlarıyla Bulgaristan ve Romanya'dan Rusya'ya gittiler"¹⁸ demektedir. Wangenheim bir diğer raporunda ise, Amerika, Bulgaristan ve daha birçok ülkeden binlerce Ermeni'nin Rus ordusuna gönüllü olarak katıldığını ifade etmiştir¹⁹. İstanbul'daki Alman elçiliği tarafından hazırlanan bir başka raporda ise, "önümüzde duran Rus gazetesine²⁰ göre, Şubat başında çok sayıda Ermeni Anadolu'dan, Rus tarafına geçmiştir. Avrupa'da da Ermeniler, İtilâf Devletleri ve özellikle de Rusların safında yer almaktadırlar. Ayrıca Fransız ordusuna 592'si Osmanlı vatandaşı ve 11.854'ü çeşitli ülkelere mensup Ermeni katılmıştır"²¹ denilmektedir.

Konuya ilişkin bir başka rapor ise özellikle Türklerin, Ermeniler hakkında neler düşündükleri ile Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup olmayan Ermenilerin olaylara bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir. Raporunda "... Türkler, Osmanlı vatandaşı durumundaki Ermenilerin kendilerine karşı olduklarını ve Rusların taarruzu durumunda Rus or-

dusu saflarına geçecekleri kanaatindedir. Ayrıca hükümet, Ermeni halkı için fayda sağlamayan Taşnak ve Hınçak derneklerine karşı çok katı davranıyor. Belki onların kapatılması, Ermeni halkının büyük kısmı tarafından memnuniyetle karşılanacaktır... Bazı olaylara rağmen Ermeniler, ayaklanma için değil de kendilerini savunmak için silâhlandılar"²² denilmektedir. Raporunda dikkat çekici hususların başında, Taşnak ve Hınçak komitelerinin faaliyetlerine son verildiği takdirde, Ermeni halkının büyük kısmının bu durumu sevinçle karşılayacağına dair ifadedir. Cümleden de anlaşılacağı üzere, bütün Ermenilerin Hınçak ve Taşnak'a destek vermediği anlaşılmaktadır. Zira daha önce de ifade ettiğimiz üzere, yaşanan hadiselerde topyekûn bütün Ermenileri suçlu ilan etmek mümkün değildir. Raporunda yer alan "Bazı olaylara rağmen Ermeniler, ayaklanma için değil de kendilerini savunmak için silâhlandılar" ifadesi ise, Ermeni saldırılarının tümüyle göz ardı edildiğini göstermektedir. Alman papaz Johannes Ehmann'ın bölgeden gönderdiği bilgiler doğrultusunda hazırlanan bu raporda, Ehmann'ın, Ermenilerin silahlanmaları konusundaki yaklaşımı, her şeye rağmen onları savunma, suçsuzluk ve masumiyetlerini ispat etme niyetini açığa vurmaktadır. Zira bu yaklaşımın doğru olmadığı, Ermenilerin Anadolu'nun birçok bölgesinde başlattıkları isyan hareketlerinden anlaşılmaktadır. Bunların en önemlilerinden birisi de Van'da yaşanan olaylardır.

3. 1915 Van İsyanı

Bugüne kadar Ermeni Meselesi bağlamında Van'da yaşananlar üzerine birçok

- (16) Nove Vremja'nin 28 Ocak 1915 tarihli yazısı, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 7117.
- (17) 24 Ocak 1915 tarihinde Tiflis'ten gönderilen telgraf, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 7117.
- (18) İstanbul Alman Elçiliğinden 17 Haziran 1915 tarihli ve 371 nolu rapor, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14086, Bd. 37, Nr. 7122.
- (19) PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14085, Bd. 36-37, Pera, 9 Mart 1915, Nr. 140. ve 15 Nisan 1915, Nr. 228.
- (20) Raporunda gazete adı belirtilmemiştir.
- (21) Berlin'den 24 Şubat 1915 tarihinde yazılan rapor, Geschaefstgang mit der Bitte in Wiedergabe nach Konstantinopel, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, Bd. 36, Nr. 7117, R. 14085.
- (22) İstanbul Alman elçiliğinin 4 Haziran 1915 tarihli Alman İmparatoru Betmann Hollweg'e yazısı, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14086, Bd. 37, Nr.342.

çalışma yapılmıştır. Van'da yaşanan Ermeni olaylarını konu edinen müstakil çalışmalar olduğu gibi, Ermeni meselesinin bütününe yönelik çalışmalarda da, mutlaka bu şehirde yaşanan hadiselere temas edilmiştir. I. Van İsyanı olarak adlandırılan ve 2-3 Haziran 1896 tarihinde başlayan Ermeni isyanı, aralıklarla yaklaşık bir sene devam etmiştir²³. Bu süreç zarfında gerek Osmanlı vatandaşı durumundaki Ermeni çeteciler, gerekse İran üzerinden sınırı aşarak bölgeye gelen Ermeniler tarafından sürdürülen isyanda, birçok insan hayatını kaybetmiş, şehir yakılıp-yıkılmıştır. Bu isyandan istedikleri neticeyi alamayan Ermenilere yönelik, herhangi bir cezayı müeyyide uygulanmamış olması da, Ermenileri cesaretlendirmiş ve 1915 yılındaki olaylara zemin hazırlamıştır²⁴.

Bununla birlikte belirtmemiz gerekir ki, millet-i sadıka olarak isimlendirilmiş olan Ermeniler ile Türkler arasında genelde olduğu gibi, Van şehrinde de uzun yıllar dostluk ve kardeşlik duyguları hâkim olmuştur. Van Ermenileri, temsil noktasında da en iyi makamlarda görev yapmışlardır. Zira Ali Rıza Paşa, 1907 yılında Van'a vali vekili olarak atandıktan kısa bir süre sonra, kardeş olan iki Ermeni'den Ohannes Efendiyi vali yardımcılığına, Armarak Efendi'yi de Gevaş kaymakamlığına atamıştır²⁵. Armarak Efendi'nin Ermeni komitacılar tarafından öldürülmesinin ardından, Van vali yardımcılığı görevinden ayrılmak isteyen Ohannes Efendi'nin yerine, yine bir Ermeni olan Leon Efendi atanmıştır²⁶. Belediye reisliği görevine de 1909 yılında bir Ermeni olan Kapamacıyan Efendi getirilmiştir. Ancak Kapamacıyan Efendi'de tıpkı Gevaş kaymakamı Armarak Efendi gibi, Ermeni komitacılar tarafından öldürülmüştür²⁷. Bu olaylar göstermektedir ki, Osmanlı Devleti'ne gönülden bağlı ve huzurun tesisi için görev yapan Ermenilerde, Hınçak ve Taşnak örgütlerinin hedefi olmuşlardır. Dolayısıyla, gerek Van'da gerekse Anadolu'nun diğer bölgelerinde başlatılan isyan hareketlerinin hak ve özgürlük arayışının çok ötesinde bir amacının olduğu gayet açıktır.

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere, 1896-1897 yıllarında Van'da cereyan eden hadiselerden sonra, isyana kalkışan Ermenilere yönelik herhangi bir cezayı müeyyide tatbik edilmemiş olması, Ermeni komitacılarını daha da cesaretlendirmiştir. Bu bağlamda Van'da ikinci bir isyan hareketi için en uygun zemin, Birinci Dünya Savaşı yıllarında oluşmuştur. 1915 yılında başlayan bu kalkışma, literatüre de "II. Van İsyanı" olarak geçmiştir. Rus ordusu saflarında bulunan Ermeniler ile içerdeki Ermeni komitacılar, şüphesiz bu isyanın en önemli figürleridir.

Alman kaynakları göz önünde bulundurularak 1915 yılında Van'da yaşananları ele aldığımızda, Almanların günbegün olayları yakından takip ettiklerini anlamaktayız. Nitekim isyanın ilk günlerinden itibaren bölgeden alınan bilgiler, büyükelçi Wangenheim tarafından rapor haline getirilerek, Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Örneğin Büyükelçi Wangenheim, Erzurum Konsolusunun verdiği bilgilerden hareketle hazırladığı raporunda şu cümleleri sarf etmektedir; "*Van ve çevresinde, muhtemelen Rus tabriği neticesinde Ermeni ayaklanmaları başladı. Sokak çatışmaları vuku buldu. Telgraf hatları ve İran ile bağlantı kesildi. Dâhiliye Nazırı, gizli kalması ricasıyla bu olayların doğruluğunu kabul etti*"²⁸. Wangenheim 24 Nisan 1915 tarihli bu raporunun ardından, aynı gün içerisinde Alman Dışişlerine ikinci bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafında ise, "*Jandarmaya saldırı gibi hoş olmayan olaylar son zamanlarda çoğaldı. Bunun sonucunda kötü neticeler ortaya çıkabilir. Silahlı çatışmalar, ilk önce Van'ın güneyinde Çatak ve Vostan'da vuku buldu ve daha sonra Van'da isyan başladı. Ermeniler, Osmanlı Banka şubesi başta olmak üzere posta binasını ve çeşitli yer-*

(23) Bkz. Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları 1896-1916, İstanbul, 1994 s. 99-122.

(24) Hasan Oktay, "Ermeni Komitacıların Katlettiği Van Valisi Ali Rıza Paşa ve Türküsü", Yeni Türkiye-Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı 38, Ankara, 2001, s.833.

(25) Faiz Demiroğlu, Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920), Ankara 1985, s. 54; Oktay, a.g.m., s.834.

(26) Bkz. Oktay, a.g.m., s.834-835.

(27) Hasan Oktay, "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendinin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair", Yeni Türkiye-Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı 38, Ankara, 2001, s.841.

(28) PA AA., Armenien, 1 A Türkei 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 7118.

leri bombaladılar. Sokak çatışmalarında Türk askerleri 20 kayıp verdi. Vali Cevdet Bey, şehirde tekrar sükûneti sağlamak adına elinden gelen her şeyi yapıyor”²⁹ demektedir.

Wangenheim’in raporunda da belirttiği üzere, Van valisi kentte hüküm süren isyan hareketinin bastırılması ve huzurun yeniden tesisi için elinden gelen her türlü gayreti göstermiş, ancak bunda başarılı olamamıştır. Zira Erzurum Alman Konsolosluğunun 27 Nisan’da İstanbul’a gönderdiği raporunda, Van’daki ayaklanmanın bastırıldığı ve isyancı 400 Ermeni’nin öldürüldüğü, geri kalanların ise Rusya’ya kaçtığı bildirilmiş³⁰ olmasına rağmen, kentte isyanın bastırıldığını söylemek mümkün değildir. Nitekim yaklaşık bir hafta sonraki 4 Mayıs tarihli bir başka telgraftan anlaşıldığı üzere çatışmalar halen devam etmekte ve bu süreçte 600 Türk askerinin öldüğü veya yaralandığı bildirilmektedir. Ayrıca raporda, Diyarbakır ve Kayseri’de çok sayıda bomba bulunduğu, devletin Ermeni ayaklanmasını bastırılabilmesi için iç bölgelerde gerekli tedbirleri almaya çalıştığı ve Erzurum’da 200 civarında Ermeni’nin tutuklandığından bahsedilmektedir³¹.

Wangenheim’in 8 Mayıs 1915 tarihli raporu ise, Rusların bu isyandaki rolünü ortaya koymaktadır. Raporda özetle şu ifadelerle rastlamaktayız; “...Van’daki olaylar, Ermeni balkının yeterince silablandığını göstermiştir. Ermeni ölülerinin birçoğu Rus kıyafetleriyle bulunmuştur. Silablanmada ve tabrikte Rusların büyük rol oynadığını Ermeniler de inkâr etmemiştir. Ayrıca Kayseri’de 400’den fazla bombanın bulunmuş ve isyanda kullanılmak üzere Diyarbakır’dan Van’a bomba gönderilmiştir”³². 9 Mayıs 1915 tarihli raporda, yaklaşık 1.000 Türk askerinin ve 3.000 isyancının öldüğünden, isyanın hala bastırılmadığından ve Erzurum’da da Ermenilerin tutuklanmalarının devam edildiği bildirilmektedir³³. Bir gün sonra 10 Mayıs 1915’de, Almanya’nın Musul Konsolosu şu bilgileri aktarmaktadır; “Ermeniler, Van ve çevresindeki Müslüman köyler ile Van kalesine saldırdılar. Zayıf Türk garnizonu,

savunma yaparken 300 askerini kaybetti. Özellikle Van’ın Çatak nahiyesindeki isyan çok şiddetli oldu”³⁴.

Ermenilerin başlattıkları isyan hareketleri Rus ordularının Van’ı işgalini kolaylaştırmıştır. Nitekim Wengenheim’in 10 Mayıs 1915 tarihli raporundan kısa bir süre sonra Van, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Almanya’nın Erzurum Konsolosu, 18 Mayıs 1915 tarihinde çektiği telgrafla Van’ın işgal edildiği haberini, büyükelçiliğe bildirmiştir. Telgrafta, “Van Ruslar tarafından işgal edildi. Askeri durum Türkler için kötü. Ermeniler, Ruslarla birleşerek Müslümanları katletmektedir. Bu sebeple 80.000 Müslüman Bitlis’e kaçmak zorunda kaldı”³⁵ denilmektedir. Bu süreçte Rus ve Ermeni zulmünden kaçabilen kaçmış, kaçamayan Müslüman ahali ise bu zulme ve katliama maruz kalmıştır.

Nitekim bölgedeki Ermeni saldırılarına ilişkin Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinde birçok belge bulunmaktadır. Ayrıca dönemin Alman basınında da, Van’da cereyan eden hadiselerle sık sık temas edilmiştir. Örneğin işgalin hemen akabinde, Van’dan Adilcevaz’a kaçmak isteyen toplam 2800 Müslümanın bindiği 7 geminin, Ermeniler tarafından batırıldığı, çoluk-çocuk ayrımı yapılmadan Van’da 200 Müslüman ailenin, Ermeni çeteleleri tarafından katledildiği, Van’daki Amerikan hastanesine sığınan yüzlerce Müslümanın hastane ile birlikte yakıldığı arşiv belgelerine yansımıştır. Aynı arşiv belgesinde Van’daki bu katliama Rus askerlerinin iştirak ettikleri, Türklerin bulunduğu hastaneler ve resmi dairelerin Ermeniler ve Ruslar tarafından ateşe verildiği, Amasya, Sivas, Adana, Diyarbakır, İzmit, Merzifon ve diğer şehirlerde yapılan aramalarda Ermenilere ait bol miktarda silah

(29) PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, Bd. 36, Nr. 7118, R. 14085, No.250 ve 260.

(30) Wangenheim’in 27 Nisan 1915 tarihli telgrafı, Nr. 986, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 7118.

(31) Wangenheim’in 6 Mayıs 1915 tarihli telgrafı, PA AA., Armenien, 1 A Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 7118.

(32) PA AA., Armenien, Türki 183, R. 14085, Bd. 36–37, Nr. 286.

(33) PA AA., Armenien, Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 1104.

(34) PA AA., Armenien, Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Pera, Nr. 1091.

(35) PA AA., Armenien, Türki 183, R. 14085, Bd. 36, Nr. 1166.

ve bombanın ele geçirildiği³⁶ ifade edilmektedir.

Bir başka belgede, bir köyde Türk halkının tamamının gözlerinin oyulduğunu, 1914/15 kışında Ruslar tarafından esir alınan Türkleri taşıyan vagonların Ermeniler tarafından infilak ettirildiği³⁷ yazmaktadır. Yine Van'da Ermeni isyanının başladığı günlerde, Doğu Anadolu cephesinde Ruslara karşı yaşanan Türk ordusunun arkasında başlayan ayaklanmalarda Van ve çevresinde binlerce Müslümanın, Ermeniler tarafından katledildiği³⁸ ifade edilmektedir.

Van ve çevresinde yaşananlara dair en kapsamlı haberlerden biri de, Norddeutsche Allgemeine Zeitung gazetesinde "Ermenistan'daki Entrikalar" başlığıyla yayınlanmıştır. Haber şu şekildedir³⁹;

"Ruslar Türk sınırlarını geçmeye başladığında, Ermeniler, Müslüman köylere saldırdılar, Osmanlı yönetimine itaat etmemeye başladılar, Türk ordusunun yardım araçlarının yollarını kestiler, yolcuları öldürdüler ve başka ayaklanmalar yaptılar. Uzun zaman önce Çatak Kazası Ermenileri, yöneticilere isyan ettiler ve savunma yapan askerleri öldürdüler. Türklerin bir kısmı, şehri terk etti ve çok sayıda kişi ırmağı geçerken boğularak öldü. Ayaklanma hızlı bir şekilde yayıldı. Gevaş'ın yöneticileri ve askerleri Ermeniler tarafından pusuya düşürülerek öldürüldüler. Bundan başka Ermeniler, Van, Çatak ve Gevaş'taki haberleşme ve ulaşım bağlantılarını tehlikeye soktular. Kısa süre sonra Van'da ayaklanma başladı. İsyancılar, kamu binalarına ve Müslümanların evlerine bombalar attılar, sekiz yerde yangın çıkardılar. Asker ve halkın yüzlercesini öldürdüler. Ermeni çeteleri, Rus subayları emrinde İran ve Rusya'dan Türk topraklarına sızmaya başladılar. Diyarbakır'da 25 Nisanda yapılan aramada 60 bomba, çok sayıda mermi sandığı ve yüzlerce silah bulundu. Kaçak durumdaki 1000'den fazla Ermeni, evlerin bodrumlarında yakalandı. Yakalananların hepsi, Sivas genelinde 30.000 Ermeni çetenin bulun-

duğunu kabul etti. Çeteler, Türk ordusunun arkasını kuşatma görevine sahipti. Aramalar, sayısız bomba ve silahların bulunmasını sağladı.

Bütün bu gerçeklerden dolayı Türk Hükümeti, Ermenilerin isyancı faaliyetlerine son vermeye karar verdi. Ermeni komitelerinin bütün dernekleri kapatıldı ve Ermenilerin, Müslümanları tekrar vahşice öldürmelerini engellemek için, bunlar savaş bölgelerinden uzaklaştırıldı. Birçok vilayette bol miktarda bomba ve silah bulundu. Ruslar, Ereğli'yi bombaladığında, Ermenilerin İzmit ve Adapazarı'ndan Ruslara ajanlık yapmaya çalıştıkları tespit edildi. Ayaklanma hareketleri, Bursa ve çevresine yayıldı. Hükümet, bundan dolayı bu bölgelerdeki Ermenileri başka yörelere sevk etmek zorunda kaldı. Ermeni çeteleri, vatandaşları tarafından terk edilen köyleri ve evleri ateşe verdiğinden, feci bir durum ortaya çıktı".

1915 yılında Rus-Ermeni işbirliğiyle Van vilayetinde katledilen Müslümanların sayısının tespiti oldukça zordur. Ancak Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde tespit ettiğimiz bir belge ve Alman basınına yansıyan rakamlar katliamların boyutunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bahse konu olan belge 7 Ekim 1915 tarihli olup, şu cümleleri içermektedir; "Türklerin aldığı bu çok katı tedbirlerin sebebinin (tehcir kastediliyor), Türk ordusunun arkasında Ermeni ayaklanmasının başlamasının olduğu söylenir. Rus Ermenilerinin kababatini, Türk Ermenileri de çekmektedir. Bütün suç, çok kısa sürede 150.000'den fazla Müslümanın kurban edilmesinde bulunmaktadır"⁴⁰. Belgeye de yansıdığı üzere, Rus-Ermeni işbirliği neticesinde Van vilayeti ve çevresinde 150.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Katliamlar, Alman basınında da haber olmuştur. Nitekim *Tägliche Rundschau* gazetesi 1 Temmuz 1915 tarihli nüshasında; "Rusları ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerini geri çekilmeye zorlayan Türkler,

(36) PA AA., Armenien, Türkei 183, R. 14088, Bd. 39-40.

(37) PA AA., Armenien, Türkei 183, R.78536, Bd. I.

(38) PA AA, Armenien, Türkei 183, R. 14096, Bd. 47.

(39) Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 9 Eylül 1916.

(40) PA AA., Armenien, 1A Türkei 183, R. 14088, Bd. 39-40, Nr. 7130.

Van çevresinde taarruza devam ediyorlar. Ruslar ve Ermeniler, bu bölgede alçakça şeyler yaptılar. Genç-yaşlı demeden kadınların ırzına geçiyorlar ve daha sonra öldürüyorlar. Rus ve Ermeni askerleri, kısa süre önce Asula Köyünden ve Nevruz Nahiyesinden kaçmakta olan Türklere saldırarak bütün erkekleri öldürdüler ve daha sonra 600 kadın ve çocuğu büyük bir hana topladılar. Rus askerleri bu kadınlardan bazılarını seçtiler, diğerlerini ise Ermeni çeteleri kılıçtan geçirdiler. Van'da bulunan 180.000 Müslüman'dan sadece 30.000'i kurtulabildi. Diğerleri ise Ermeni ve Ruslar tarafından öldürüldü. Ayrıca silahlı Rus askerlerinin eşlik ettiği Ermeni çeteleri, Adilceva' dan Ablat'a doğru ilerlemektedirler. Ablat'ın doğusunda aralarında üç subayında bulunduğu 300 kişiyi daha öldürdüler"⁴¹.

Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan belgeler ve Alman basınına yansıyan haberlerden de anlaşılacağı üzere, "II. Van İsyanı" sırasında ve şehrin Ruslar tarafından işgali sürecinde, bölgede yaklaşık 150.000 Müslüman hayatını kaybetmiştir. Rus-Ermeni zulmünden ve katliamlarından sadece kaçabilenler kurtulmuştur. Ancak buna rağmen Ermeni haber ajansı Havas, 24 Mayıs 1915'te, Türklerin bir aydan beri Van ve çevresinde katliam yaptığı haberlerini dünyaya yaymaya çalışmıştır. Ajansın bu haberi üzerine Alman Wolffs Telegraphisches Büro ise şu

şekilde bir haber yapmıştır; "Osmanlı Devleti, ajansın haberlerine sert tepki gösteriyor. Türkiye'de Ermenilere katliamlar yapıldığı haberi tamamen gerçek dışıdır. Olaylara katılmak için birçok Ermeninin yurtdışından geldiğini ve Ermenilerin silahlandığı bilinmektedir"⁴².

Sonuç

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki isyan hareketleri, aslında uzun yıllardan beri süregelen bir hazırlık safhasından sonra gerçekleşmiştir. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer batılı devletler, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Ermenilerin yardımıyla yıkmayı hedefliyorlardı. Bu bağlamda Ermeni meselesi, bahsi geçen devletlerin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik, uzun soluklu politikalarının neticesidir. Zira Alman kaynakları da, şiddetle bu yönde bilgiler ihtiva etmektedir. Aynı kaynaklar, 1915 yılında başlayan "II. Van İsyanı" ve arkasından gelen Rus işgali neticesinde, yaklaşık 150.000 civarında Müslümanın hayatını kaybettiğini sonucunu ortaya koymaktadır.

- (41) "Russisch-armenisch Schreckensherrschaft", *Tägliche Rundschau*, Berlin, 1 Temmuz 1915; Çalık, a.g.m., s. 111.
(42) Wolff's Telegraphisches Büro, Erste Nacht=Ausgabe, Nr. 2276, Berlin 7. Juni 1915.